

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਬਹਿਲਾ ਸਿੰਘ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ
ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110015

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ :

ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ :

ਸਭਹਨ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ—ਜੀਵਨੀ
ਸਾਹਿਬੁ ਗੁਣੀ ਗਹੇਰਾ—ਜੀਵਨੀ
ਸੇਵਕ ਸਚੇ ਸਾਹ ਕੇ—ਵਿਅਕਤੀ-ਚਿਤਰ

ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਨਾਵਾਂ :

ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ
ਬਡ ਪਰਤਾਪੁ ਸੁਨਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਮ੍ਹਰੋ
ਵਡ ਪਰਤਾਪੁ ਅਚਰਜ ਰੂਪ
ਪਰਤਾਪ ਸਦਾ ਗੁਰ ਕਾ ਘਟਿ ਘਟਿ

ਅਨੁਵਾਦ :

ਸਾਡੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬੂਟੇ

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ
ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110015

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਸਤੰਬਰ 1992

ਮੁੱਲ : 40 ਰੁਪਏ

ਕਵਰ-ਡਿਜ਼ਾਈਨ : ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜਯੋਤੀ

ਛਾਪਕ :
ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੈਸ,
ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110 006

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ,
ਪ੍ਰਧਾਨ,
ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ,
ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110015

SHAHEED BABA LEHNA SINGH—a biography
by TARA SINGH ANJAN

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹਰ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ
ਮੇਲਾ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਤਤਕਰਾ

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸਤਿਆਚਾਰ-ਸੇਵੀ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਚਿਰਾਂ-ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੱਥਲੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਤ ਉਹ ਚਾਰ ਵਡ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਇਕ ਟਹਿਕਦਾ-ਮਹਿਕਦਾ ਫੁੱਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਚਾਲ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੌਰਵ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਾਂ-ਮੱਤੇ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਦੀ ਤੂੜੀ ਵਿਚੋਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਨਿਖੇੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿਰੜ ਅਤੇ ਠਰ੍ਹੰਮਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਗੱਲ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ, ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੋੜਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਧਰਮ ਨਾਲ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰਲ-ਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਚ-ਮੁਖੀ ਵੱਲ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪਰਖ ਵਿਚੋਂ ਖਰਾ ਨਿਤਰਨ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕਹਿਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ,

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ 1838 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਆਰਜਾ ਭੋਗ ਕੇ 1871 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮ ਗਏ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਿਆਰੇ ਸਨ, ਸੁਆਸ ਨਹੀਂ। ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਿਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਸਾਲਾ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਬੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਰਗਰਮ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗਿਆ।

ਪਰ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਬੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਬਿਰਛ ਬਣਿਆ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਬਣੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਇਕ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਨਵਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਲੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਰਾਹ ਬੰਦ ਦੇਖ ਕੇ 14 ਜੂਨ 1871 ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੌਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਚਾਰ ਕਸਾਈ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੂਰਮੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸਲੀ ਬੰਦੇ ਫੜਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਫਾਹੀਆਂ ਗੱਡ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੇਦੋਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ। 15 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਅੰਤਿਮ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਲਾਦ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਧੱਕ ਰਾਮ ਬਾਗ ਕੋਲ ਇਕ ਬੋਹੜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਫੰਧੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ।

ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਬੀਰ-ਗਾਥਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਦੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ।

ਪੰਨਵ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹਰ ਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ-ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਛਪਵਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੰਗਾ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਐਨ ਡੀ-50, ਪੀਤਮਪੁਰਾ,
ਦਿੱਲੀ-110034

—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ।

ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਪੰਨਵ, ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਬਾਲ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨ, ਗਊ ਦੇ ਗਲੇ ਤੋਂ ਛੁਰੀ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਉਸਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ,ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣੋ ਬਚਾਇਆ। ਉਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਣਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਨਵ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਲੁਹਾਰਾ–ਤਰਖਾਣਾ–ਰਾਜਗਿਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ, ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੱਦਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਆਮ ਸੁਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਗਤ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਹ ਬਿਨਾ ਪਤ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਗੁਰੂ

ਸਨ। ਸੋਢੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ,

'ਜਾਣਿ ਨਾ ਦੇਸਾਂ ਸੋਢੀਓਂ,
ਹੋਰਸਿ ਅਜਰੁ ਨਾ ਜਰਿਆ ਜਾਵੈ।'

ਸੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਦੀ, ਮੁੱਢ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹੁਰੀਂ ਤਾਂ ਚੋਰ ਵੀ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਮਨ-ਚੈਨ, ਸੁਖ-ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਸਮਰਿੱਧੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵਲੋਂ ਸੱਖਣੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੋਢੀ, ਬੇਦੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰੇਹਨ, ਭੱਲਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਸਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੇਗਾਨੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਿੱਸਦੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਔਰੈ ਰੀਤ, ਔਰੈ ਮੀਤ, ਔਰੈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਪ੍ਰੀਤ,
ਖਾਨ ਪਹਿਰਾਨ ਗਯਾਨ ਮਾਨ ਔਰੈ ਜਨ ਕੈ।
ਡਾਰੇ ਦਸਤਾਰੇ, ਸਾਫੇ ਭਾਰੇ ਹੈਂ ਸੰਭਾਰੇ,
ਕੱਛੇ ਤਜ ਗਏ, ਧੋਤੀ, ਸੁਥੁ ਮੰਗ ਤਕ ਕੈ।

ਧਾਰੇ ਹੈਂ ਗਰਾਰੇ, ਤੰਬੇ ਤਹਮਤ ਅਧਿਕ ਲੰਬੇ,
ਜਿਨੈ ਦੇਖ ਸਿੱਖੀ ਗਊ ਕੰਬੈ, ਤੁਰਕ ਗਨ ਕੈ ।
ਸਿੱਖੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਕੀ, ਸੁਕੀ ਅਪਰ ਦੇਸ ਕੀ,
ਅਸਿੱਖੀ ਭਰੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਛਿਨਾਰ ਬਣ ਠਣ ਕੈ ।

ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਾ ਮਨ ਆਪੇ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਰ ਦੇਸ, ਹਜ਼ਰੋ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੋਅ ਸੁਣੀ ਜੋ 11ਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਨ; ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਦਾਰ ਕੀਤੇ, ਬਚਨ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਮਨ ਹਰਿਆ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਗੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਪਸ ਪੰਨਵੀਂ ਆ ਗਏ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ-ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਗੇ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਫੁਰਨ ਲਗਾ, ਉਹ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਬਿਰਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲ ਹੀ ਰੱਖਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੁਗਤ, ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ,

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ,
ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ ।
ਹਸੰਦਿਆਂ, ਖੇਲੰਦਿਆਂ, ਪੈਨੰਦਿਆਂ,
ਖਾਵੰਦਿਆਂ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ।

ਉਹਨਾਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ, ਤਿੰਨ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਸਨ । ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਗੰਡਾ

ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਕੌਰ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ 1871 ਈ: ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪਰਵਾਰਿਕ ਹਵਾਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 32-33 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1838 ਈ: ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤਾਂ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੂਹ-ਕਿਆਰੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬੀਤਣ ਲੱਗਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਨਰੋਆ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਚਾਰਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਗਊਆਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ—ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕ ਕਾਰਨ। ਸੋ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਗੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਗ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਚਰਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਕਾਰਦੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਨਾ ਖਫ਼ਾ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਗ-ਸੋਟੇ ਨਾਲ ਮੋੜਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਦੀ ਫੁੱਲ ਦੀ ਛਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਈ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਾਗੀ ਪੁੱਛਦਾ,

"ਲਹਿਣਾ ਸਿਆਂ ਤੂੰ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਡੰਗਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ ?"

"ਇਹਨਾਂ ਬੇਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨਾਇਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਮੇਰਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਡ ਭੰਨਾਂ ?''

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਲਾਂਭਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਹਾਣੀ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਕਿ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਿਆ-ਝਗੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਸ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਾਗੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਵਾਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਯੋਗ ਥਾਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਗੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ, ਘਰ ਆਏ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਬਹੁਤੀ ਆਨਾ-ਕਾਨੀ ਨਾ ਕਰ ਸੱਕੇ। ਸੋ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖੇ ਸੰਜੋਗ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੱਖੋ ਕੇ ਰੰਧਾਵੇ, 1848 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਜੰਞ, ਪੱਖੋ ਕੇ ਰੰਧਾਵੇ, ਗਈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਓਥੇ ਖ਼ੂਬ ਹਲਵਾ-ਮੰਡਾ ਛਕਿਆ, ਰੌਣਕਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹ ਕੇ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਨਵੀਂ ਆ ਗਏ।

ਪੰਨਵੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਗਿੱਧੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਾਲ ਹੀ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਡੰਗਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਾਰਨੇ ਸਨ, ਲੱਗੇ ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਸੱਕ ਲਾਹੁਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁੰਘੀਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਰੰਦਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਕੱਢਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਛੇਕ ਪਾਉਣ। ਚਾਮਟੇ, ਚੌਂਕੀਆਂ ਤੇ ਘੜਵੰਜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ। ਉਹ ਮੁੱਢੀ ਉਤੇ, ਰੁਖ ਜਿਨ ਲੱਕੜ ਰੱਖਦੇ, ਉਸਦੇ ਸੱਕ ਲਾਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸੁਆਰ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਦੌਰੀ, ਡੰਡਾ, ਡੋਈ, ਮਧਾਣੀ, ਮੰਜੀ-ਪੀੜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਤੇ ਠੋਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਦੇ, ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੀਨਾ

ਪਾੜ ਕੇ, ਅੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਔਜ਼ਾਰ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣਦੇ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ, ਭੱਠੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਨੂੰ, ਸੰਨ੍ਹੀ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ, ਅਹਿਰਨ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਹਥੌੜੀ, ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਤਲੀ ਜਾਂ ਡੰਗੇ ਵੱਲੋਂ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਪੀਆਂ, ਫਾਲੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਂਣ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ।

ਇਹ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ, ਲੁਹਾਰਾ-ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਿਰ ਖਪਾਈ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਕਾਰੀਗਰ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਲਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਥ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਲਈ, ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ, ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼, ਚੰਗਾ-ਮਾੜਾ। ਲੜਾਕੇ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਵੀ ਏਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਾਊ ਤੇ ਸੰਗਾਊ ਹੁੰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਠੀਕ ਸੀ, ਇਹ ਚਾਰੇ, ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ, ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜੋ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੁਣਦੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਐਨੇ ਗਾਲ੍ਹੜੀ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਅਫਰੇਵਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਜਾਂਦੇ; ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਭਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਤਾਂ, ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਥਾ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦਾ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ, ਚੰਦਰੇ ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਤੜਫੋੜੇ ਸੁੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਾ-ਭਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ

ਸਭ ਕੁਝ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ; ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ, ਵੱਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੇ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਵੇਖਦੇ ਪਲੇ। ਇਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਿਆਣਪ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਚੱਜ-ਅਚਾਰ ਆਦਿ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵੀ ਹੈ ਸੀ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਰਧਾ ਵੀ ਵਧੀ। ਘਰ ਦੀ ਸੁੱਚ-ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸ਼ੁਧ ਸਵੱਛ, ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿਤ, ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਮਝਣ-ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਮਰ ਦੇ 16ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਪੁੱਟਿਆ।

ਰਾਜ–ਮਿਸਤਰੀ

ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਿੱਤੇ, ਪੰਜਾਬ, ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ, ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਕਾਰੀ-ਵਿਹਾਰੀ ਆ ਕੇ ਵੱਸਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੇ-ਕੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸਦਾ ਰਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਰੱਥ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆਂ ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਕੰਮ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਤੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਜਾਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ। ਉਥੇ ਉਹ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਠੇਕੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚੰਗੇ ਰਾਜ-ਮਿਸਤਰੀ ਹਨ। ਤੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਹੱਥ ਸਿੱਧੇ ਕਰ ਲੈ।"

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਝੋਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਲੀੜੇ-ਕੱਪੜੇ ਸਨ—ਝੱਗਾ, ਪੱਗ, ਕਛਹਿਰਾ, ਪਰਨਾ ਆਦਿ-ਪਾਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਆ ਗਏ। ਘਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਕੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਖੋਪੀਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੱਸਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੰਮ ਔਖਾ ਹੈ; ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਧੁੱਪੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੜਦਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉੱਚੀ ਗੋ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ, ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਪੈੜ ਦੀ ਰੱਸੀ ਟੁੱਟ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜਾਹ-ਜਾਂਦੀਏ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਵੀ, ਖਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਣ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਰਗਾ ਸੁਖ ਨਹੀਂ, ਛਾਵੇਂ, ਠੰਢੇ, ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੀ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਡੋਲੇ ਨਾ, ਉਹਵਾਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,

"ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ, ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਰਾਜਗੀਰੀ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿਓ।"

ਉਹਨਾਂ ਕਿਹੜਾ ਕਿਤੋਂ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਸੀ ਕਾਂਡੀ ਲੈ ਦਿੱਤੀ, ਇੱਕ ਚਪਟੀ, ਸੂਤ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤੇ ਸਾਹਲ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਹਾਂ ਭਰਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿਧੀਆਂ ਸਾਹਲੀ, ਗੁਣੀਏ ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਗੇ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗਾਰੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕੰਧਾਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿੱਕੀ ਇੱਟ ਦੀ ਚਿਣਾਈ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਮਿਸਤਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ ਕਿ,

"ਲਿਆਓ ਇੱਟਾਂ ਲਿਆਓ ਗਾਰਾ
ਦੂਰੋਂ ਆਇਆ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲਾ।"

ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਦੰਦੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੁਕਸ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨਾਲ ਦਾ ਸਿਆਣਾ ਜੋਟੀਦਾਰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰ ਤਾਂ ਕੰਧ ਨੂੰ ਸਿਧੀ ਤੇ ਸਾਹਲੀ ਕਹਨਾ ਸੀ। ਦਾਹੜਾ ਮੇਲ ਕੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਕੰਧਾਂ ਹੱਥ ਹੱਥ ਚੌੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਕੰਮ ਤੇ ਜੁੱਟ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਚੁੱਗੜੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂਦਰੂ ਵੀ ਖਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਹਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਜੁੱਟ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਾਲ ਛੋਹਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ "ਹਲਾ ਬਈ ਮੁੰਡਿਆ", ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਾਂਡੀ ਨਾਲ ਗਾਰਾ ਵਿਛਾ ਕੇ, ਇੱਟਾਂ ਲਾ ਕੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇਸੀ ਨਾਲ ਠਕੋਰਨੀਆਂ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਟ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ। 18-20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਥੇ ਗਲਤਾਂ, ਘੜ ਕੇ, ਲਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸੋਝੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪੰਨਵੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਕਿਆਂ ਨੇ, ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਜੋਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਈ ਮੱਠੇ ਰਾਜ ਤਾਂ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਸੇਪੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਠੁਕ ਠੁਕ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ, ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸੱਕਣਾ, ਹੀ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਕੰਮ ਘੱਟ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ।

ਪਰ ਨੌਜਵਾਨ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਸਤਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਿ,

'ਵੇਖ, ਓ ਭਾਊ! ਕੱਲੂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਉਖਾੜਨੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।''

ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਜ-ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਾ ਟੁੱਟਦੀ। ਉਦੋਂ ਸਿਆਣੇ ਤਜ਼ਰਬਾਕਾਰ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ 5 ਆਨੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਤਾਂ 5 ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਸਵਾ ਆਨਾ ਹੀ ਦਿਹਾੜੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੱਟ ਵੀ, ਪੈਲੀਆਂ, ਵਾਹ ਸੁਆਰ ਜਾਂ ਬੀਜ ਕੇ, ਵੱਢ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਤਗਾਰੀ ਚੁੱਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀਂ ਭਰਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਜੁ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਤੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ,

''ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਲੁਆ ਦਿਓ।''

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਕੰਮ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਾ ਸਮਝਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਹਾੜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ, ਪੂਰੇ 5 ਆਨੇ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਨਵ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਓਥੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਹਜ਼ਰੋ ਲੈ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਠਾਕਰਾਂ (ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੀ ਵਸਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਆਏ।

ਅੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ ਸੀ ਸੋ ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਪੁਛਦੇ ਪੁਛਾਉਂਦੇ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਸ! ਦਰਸਨੁ ਭੇਟਤ ਹੋਤ ਨਿਹਾਲ। ਉਹਨਾਂ ਭਜਨ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਜ ਗਏ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਬਾਢੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ, ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਹੀ ਧੰਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ, ਦਰਸ਼ਨ-ਮੇਲਾ ਕਰਕੇ, ਮਿਲ-ਗਿਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਧਾਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਠੇਕੇਦਾਰ, ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਗਲੀ ਦਾ ਨਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੂਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠਣਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਾਣੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾ ਲੈਣੀ। ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ, ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਭਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ, 1861 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਧ ਗਿਆ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਕਈ ਮਕਾਨ ਬਣਾਏ ਪਰ ਰੋਟੀ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਪੱਤਨੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਸੂਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ, ਪੱਖੋ ਕੇ ਰੰਧਾਵੇ, (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਸ-ਛੋਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ।

1854 ਈ: ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਦੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਸਨ, ਪੱਕਾ ਡੇਰਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ-ਪੰਨਵ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ, ਪੱਖੋ ਕੇ ਰੰਧਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਨਾਲ ਮਹੀਨੇ-ਮੱਸਿਆ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿਵਾਨ ਵੀ ਸੁਣਨਾ। ਦਿਵਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਿਧੀ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਦਿੱਸਣੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾਂ ਹਿਰਦਾ-ਕੰਵਲ ਖਿੜ ਜਾਣਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ, ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ। ਜਦੋਂ ਇਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁਛਣਾ ਕਿ,

"ਸੰਤ ਜੀ ਕੀ ਹਾਲ ਚਾਲ ਹੈ ?"

"ਬਸ ! ਜਦੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ।" ਉਹਨਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੋਣਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨਾ ਪੜ੍ਹਨੀ,

"ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ।"

ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 1862 ਈ: ਦੀ ਦਿਵਾਲੀ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ, ਚੰਦਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਵਾਂਗ, ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ, "ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਵਾਲੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵੇਗਾ।" ਲੋਕ ਦਿਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਐਤਕੀ ਉਚੇਚਾ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਾਝੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਿਵਾਲੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਤੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਏ। ਮੁਠੱਡੇ, ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿੱਚ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਆਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ। ਮੁਠੱਡੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ, ਧੁਲੇਤੇ, ਰੁੜਕਾ, ਚੱਕ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ।

ਆਪ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਨੂੰ ਸਰਸਬਜ਼ ਕਰਦੇ, ਮੰਜ਼ਲੋਂ-ਮੰਜ਼ਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਓਥੇ ਦਿਵਾਨ ਲੱਗੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਉਤੇ ਹੰਸ ਉਤਰ ਆਏ ਹੋਣ। ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਵੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗਏ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੀ ਗਏ। ਉਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਰਬਰਾਹ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਸਦ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ? ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਨਾਮ ਬਾਣੀ, ਸੱਚ ਸੁੱਚ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਵਤਨ ਪ੍ਰੱਸਤੀ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਘਟਣਾ ਲੱਗਾ।

ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਤਾਂ ਨਾਮ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦੌਰੇ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ

ਰੰਗੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਗੋ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਵੀ ਚੁਆਪਰੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਗਾਰਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਆਸ ਬਿਰਥ ਜਾਂਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਸੋ ਉਹ ਘਟ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਉਂਜ ਚਾਲ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਰੁਕਣ ਦੇਂਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਝੇ, ਦੁਆਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਲਹੌਰ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ, ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਲਵਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮੈਕਨਬ ਨੇ, 5 ਅਪਰੈਲ 1863 ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ,

"...ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, 200 ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾਂਗਾ ਨਾਲ ਕਵਾਇਦ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।"

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ. ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਖੀ, ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਵੀ 11 ਅਪਰੈਲ 1863 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਕਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ, ਹੋਰ ਵਧ ਸਨੇਹ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਬਣਾ

ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ. ਮੇਜਰ ਮਰਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਜਰ ਮਰਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਡਾਂਗ-ਸੋਟਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਅਤੇ

"ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਗੀਆਨਾਂ ਤਰਜ਼ੇ-ਬਿਆਂ ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਸੋ ਭਰੇ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਨਾ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।"

ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਦਰੀ ਨੱਦਰ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

1865 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੱਚੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਤਾਂ ਢਿਲੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, "ਦੇਵੀ ਆਈ ਹੈ, ਪੱਥਰ" ਪਰ ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਧੀ-ਧਿਆਣੀ ਤਾਂ ਖਿਡਾਉਂਣਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਬੱਚੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਿਕਾਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਨਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨ, ਵੇਚਣ, ਵੱਟਾ

ਕਰਨ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਨਪੜ ਰੱਖਣ ਉੱਤੇ, ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜ਼ਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਵੀ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਚੱਲਦਾ।

ਸੁਚੱਜੇ ਰਾਜ-ਮਿਸਤਰੀ, ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਅਪਣਾ ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਪਾਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਏ ਸਿੱਖ ਸਾਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਵਾਨ ਵਿੱਚ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 7 ਜੂਨ 1863 ਈ: ਤੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਸੀ। 19 ਮਾਰਚ 1867 ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ, ਜਥੇਦਾਰਾਂ, ਸੂਬਿਆਂ ਸਹਿਤ, ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ, ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋੜੀ।

ਇਸ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਤਰਲੋ ਮੱਛੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਚਾਰ ਪੱਕੇ ਬਣਦੇ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੇ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗਦੇ, ਪਰ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੀ ਆਗਿਆ ਕਰਦੇ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ 22 ਸੂਬੇ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ, ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸਾਂ-ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ, ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ, ਕੇਂਦਰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮੇਲ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸੂਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਗੁਪਤ ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸੀ। ਸੋ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਨੇਹੇ ਵੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸਨ ਸੋ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪੜਾ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ। ਸੂਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਡਾਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਲਈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧੰਨਭਾਗ ਸਮਝੇ।

ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀ, ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਨੇਹੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਨਾਂ ਪੈਂਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਚਰਚਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਬੜੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਾਈ।

19 ਮਾਰਚ 1967 ਨੂੰ ਸੈਂਟਰਲ ਪੁਲਿਸ ਆਫਿਸ ਲਹੌਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਮਾਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ,

"ਕੂਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਤ-ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਹੁਕਮ, ਬੀਤੇ ਹੋਏ, ਸਕਾਟਿਸ਼ (ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਾਲੇ) ਦਿਨਾਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਕ ਕੂਕਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ, ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਪੰਥ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ, ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਛੱਡ ਕੇ—ਜੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ, ਅਗਲੀ ਬੁਰਕੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ—ਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਟਿਕਾਣੇ ਵਲ ਨੂੰ ਸੂਟ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਨੇਹੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।"

ਮੇਜਰ ਪਰਕਿੰਜ਼ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "(ਸੁਨੇਹਾ) ਲੈ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਛੱਡਣ ਲਈ ਲੰਮੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ, ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਹਾਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਯੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਏਸੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਤੇਸੀ ਕਾਂਡੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਾਲ ਦੇ ਜੋਟੀਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ, ਜੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ

ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ, ਅਰਾਮ, ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਪੁੰਨ ਖੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਸਨ; ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰੜੀ, ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ 252 ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਿਸ ਆਫ਼ਿਸ ਲਹੌਰ ਨੇ 19 ਜਨਵਰੀ 1867 ਈ: ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ, 21ਵੇਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੀ।

ਟੀ. ਐਚ. ਥਾਰਨਟਨ, ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ, 2 ਫਰਵਰੀ, 1867 ਈ: ਨੂੰ। ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ 'ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ' ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਇਹੋ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮੇਲੇ-ਗੇਲੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਭਾਟੜਾ ਤੇ ਬੀਹਲਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ

ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਬਣੀ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਜਣੇ, ਕਈ ਵਾਰ, ਇਕੱਠੇ ਹੀ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਕਰਕੇ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸ੍. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਨੇ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੂਬਾ, ਕਿਹੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਗਤ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੂਬਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ,

ਸੇਵਕ ਕਉ ਸੇਵਾ ਬਨਿ ਆਈ।

ਇਸ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ 1867 ਈ: ਦੀ ਦਿਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਉਤੇ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸੂਬਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਜੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੇਲਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੁ ਮਨਾਉਣਾ ਸੀ।

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਮੇਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਤੰਬੂ, ਘੜਿਆਲੀਆਂ ਦੇ ਤਲਾ ਨੇੜੇ. ਚਾਟੀ ਵਿੰਡ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ, ਲਾਏ ਗਏ।

ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹਿਲ, ਮਾਤਾ ਜਸਾ ਜੀ ਤੇ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਨੰਦਾਂ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਮੇਲੇ ਤੇ ਪਧਾਰੇ। ਸ੍. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਬਿਸ਼ਨ ਪੁਰੀਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਹਲਾ ਚੀਨੀ ਘੋੜੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਵਾਲਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸਰਧਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ।

ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵਧਾਈ। ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਸਨ: ਸਰਵ ਸੂਬਾ ਸੁਧ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ, ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ, ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ, ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ, ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਸਿਰਮੌਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਧਾਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਗੁਪਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤਾਂ ਰੱਖ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ, ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੀ ਕਿ 26,27 ਅਕਤੂਬਰ 1867 ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਜੁੜੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12,000 ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਜਾਰ ਕੂਕੇ ਤੰਬੂਆਂ ਅਤੇ ਬੁੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਪੁਲਿਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ, ਸ੍. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਉਚੇਚੀ, ਕਰੜੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਵਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ

ਵੱਲ, ਉਂਗਲਾਂ ਕਰ ਸੱਕੇ। ਹਾਂ! ਸਿੱਖੀ, ਸੁਦੇਸੀ ਅਤੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ, ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ, 27 ਅਕਤੂਬਰ 1867 ਈ: ਨੂੰ 2–3 ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਸਹਿਤ, ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ 21 ਥਾਲ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੇ, 1100 ਰੁਪਈਏ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਗਏ। ਪਰ ਨਿਹੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਕਰਨੀ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਕੇ ਸਰੋਪਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਪ ਨੇ ਏਸੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਬੀਬੀ ਹੁਕਮੀ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਥਾਪਿਆ। ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਮਹਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰਛਾਇਆ ਹੇਠ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਣਚਿਤਵਿਆ ਇਕੱਠ ਵੇਖ ਕੇ, ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀ, ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਲਖ਼ਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ।

ਕੈਪਟਨ ਮੈਨਜ਼ਿਸ, ਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ,

"ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਲੀਕੇਦਾਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ

ਆਗਿਆਕਾਰ ਜਨ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਘੱਟ ਅਪਰਾਧ, ਜਿੰਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ, ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ।''

20,000 ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਨਸਮੂਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਸੋ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ?

ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੀ ਕਿ,

''ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ) ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ (ਸਤਿਗੁਰੂ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''

ਉਸਨੇ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਇੱਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਗਠਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਦਿੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਿਆ। ਹੋਰ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ! ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਭੁੰਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੇਲਾ ਮੁੱਕਿਆ, ਮੰਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸਾਮਾਨ ਤੰਬੂ ਆਦਿ

ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਵਧਾਇਆਂ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ। ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗਊ ਮਾਸ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਬਾਰੇ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਬੁਚੜ-ਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਰੇੜ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਜੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਲ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ।

ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੱਬ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ਗਊ-ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ?

ਗਊ ਘਾਤ ਦਾ ਰੋਖ

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ, ਗਊ ਘਾਤ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਦੀ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੱਧਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਤੱਕ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1621 ਬਿ: ਵਿੱਚ ਤੁੰਗ ਗੁੰਮਟਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਰਤਾਜ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1645 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਤੋਖਸਰ ਹੈ।

1631 ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਏਥੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ, ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ, ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰੋਂ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਵੀ ਛਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਪੁੰਨ-ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਸੋ ਉਸਨੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਮਤ 1634 (ਸੰਨ 1577) ਵਿੱਚ 500 ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਓਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਦੁਖਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਕੋਲ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਪਰ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਤੀਜ, ਸੰਮਤ 1638 ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੱਕ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸੱਕਿਆ।

ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਨਕ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ, ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਧਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਤੇ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ, ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ, 1643 ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ, ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਹੀ ਨਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਰੋਵਰ, ਵਿੱਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਕਰਵਾ ਕੇ, 1661 ਬਿ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਤੀਰਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ, ਪੈਦਲ, ਗੱਡਿਆਂ, ਜਾਂ ਊਠਾਂ-ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਪਰਸਦੀ, ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਦੀ, ਆਪਣਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੌਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਲੈ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ। ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਏਥੇ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਗਤ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਲੈਂਦੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਵਪਾਰੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਨਾਲੇ ਪੁੰਨ ਨਾਲੇ ਫਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਦੇ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਹ ਥਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਸੰਦਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਮਘਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ, 1721 ਬਿ: ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੋਇੰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਾਬਜ਼, ਮੀਣੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਹੀ ਨਾ ਟੇਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਕੋਲ ਹੀ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਥਲੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ, ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ, 'ਮਾਈਆਂ ਰੱਬ ਰਜਾਈਆਂ', ਦਾ ਵਰ ਦੇ ਕੇ, ਅਗਲੇ

ਦੌਰੇ ਉੱਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ । ਆਪ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੀ ਓਥੇ ਨਾ ਗਏ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਰਨ ਨਹੀਂ ਪਾਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਤੀਰਥ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ, ਪੂਜਨੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਹਮਲਾਵਰ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ, ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ, ਹਰਿਮੰਦ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ, ਫਗਣ 1818 ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪੁਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

1821 ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਸ੍ਰ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਹੱਥੀਂ, ਨੀਂਹ ਰਖਵਾ ਕੇ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ, ਇਸ ਨੂੰ, ਸ੍ਰੀ ਦੇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ, ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਵਾਇਆ।

ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1859 ਬਿ: (1803 ਈ:) ਵਿੱਚ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਟੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਇਹਨਾਂ ਕਟੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਮੁਖ ਕਟੜੇ ਸਨ :—ਕਟੜਾ ਘਨਈਆਂ, ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਕਟੜਾ ਭੰਗੀਆਂ, ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ। ਕਟੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਸੜਕਾਂ, ਬੁੰਗੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਬਣਵਾਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ

ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਵਧਾਏ। ਉਸਨੇ ਲਹੌਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਠ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਦਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ ਜਹੇ ਨਾਮੀ ਵਪਾਰੀ ਏਥੇ ਵੱਸ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ, ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਦੱਖ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਦੁਤੀ ਝਲਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਉਸਨੇ 5 ਲਖ ਰੁਪਈਏ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਦੀ ਨਵ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਰਾਜਾ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਚਨਿਓਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚੋਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ, ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲਕੜ ਦੀ ਨਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਦ ਕੇ, ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਮਿਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਨ। ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਨਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜੜਤਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਲਾਕਾਰ ਬਦਰੂ ਮੋਹੀਉੱਦੀਨ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਜਾਣ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜਮਾਂਦਾਰ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤਾਂ ਲੈਣੀ ਹੀ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ, ਜੋਧਪੁਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਕਾਰੀਗਰ, ਸੁਨਿਆਰ, ਚਿਤਰ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਖੂ, ਜੀਵਨ ਰਾਮ ਅਤੇ ਹਸਨ-ਅਲ-ਦੀਨ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ।

ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਸਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪਾਣ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਏਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਮੰਦਰ, ਮਸੀਤਾਂ, ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁਰਜ ਉਸਾਰੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਉਣ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਲੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਊ-ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਊ

ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਐਨਾ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ :

(ੳ) ਉਹ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣ।
(ਅ) ਉਹ ਸਿਗਰਟ ਨਾ ਪੀਣ।
(ੲ) ਉਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਸੱਕੇ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਹਦ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ, ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਉ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਦੀ ਉਸਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗਊ ਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਊ ਘਾਤਕ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਵੀ ਆਇਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ, ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ, ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਨਾਹ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿੱਤ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਵੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਝੌਤੇ, ਤਾਕ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਰੇ ਆਮ ਕਤਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬ

ਦਾ ਦਰਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਿਆ,

> "ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਚਲੀ,
> ਪਈ ਨਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
> ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ,
> ਸਭੋ ਕਤਲ ਹੋਏ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।"

ਐਸਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੋਏ। ਮੁਦਕੀ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਬੱਦੋਵਾਲ, ਅਲੀਵਾਲ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਾ ਖੜਕਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕਾਰਨ, "ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।" ਦੇਸ ਭਗਤ ਸੂਰਮੇ ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੇਤ ਰਹੇ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਤਿਆਗ ਗਏ। ਨਾਬਾਲਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਸ ਹੀ ਕੀ ਸੀ?

ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

9 ਮਾਰਚ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਲਹੌਰ ਇੱਕ ਸੁਲ੍ਹਾਨਾਮੇ ਉੱਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਹੋਏ। ਉਸ ਦੀਆਂ 16 ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਦੇਣ, ਜੰਗੀ ਖ਼ਰਚਾ ਦੇਣ, ਸੀਮਿਤ ਫ਼ੌਜ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ, ਯੂਰਪੀ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਦਰਬਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ।

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ,

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਲਹੌਰ ਲੁਆ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਪਣੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਵਰਤ ਕੇ, ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲਈ, ਉਹ ਨਵੇਕਲੀ ਹੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ, ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ, 'ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ' 24 ਮਾਰਚ 1847 ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ :

"ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ, ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਵਿੱਚ ਬੂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਗਊ ਕਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਤਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੋਣੇ ਤੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਲਾਹੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬੂਟ ਪਾਕੇ ਸਰੋਵਰ ਦੁਆਲੇ ਗੇੜੇ ਨਹੀਂ ਕੱਢੇਗਾ।"

ਸਹੀ—

ਲਹੌਰ (ਹੈਨਰੀ ਐਮ. ਲਾਰੰਸ)

24 ਮਾਰਚ, 1847 ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ

ਉਕਤ ਆਦੇਸ ਨੂੰ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰ ਕੇ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ, ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਦੇ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਸੀ? ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੋੜੇ ਪਾਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗਊਬਧ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ? ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਂਝੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਗਊ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਊਹੱਤਿਆ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਸ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ? ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹਿਮਾਕਤ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਸੀ? ਗਊਹੱਤਿਆ ਕੌਣ ਕਰਦੇ ਸਨ? ਕਿਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਹਿ ਉਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ?

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰਾ, ਕੁਝ, ਬੜੀ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਂਜ

ਲਾਰੰਸ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹਾਸਲ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਓਥੋਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਲਈ ਗਊ ਘਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਧੋਣਾ ਧੋਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਲਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਰਾਜ, ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ! ਹੁਕਮ ਫਿਰੰਗੀ ਦਾ!

ਗਊਹੱਤਿਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਨਸਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਊ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਸੀ; ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸੀ; ਵਾਹੀ ਤਾਂ ਨਿਰਭਰ ਹੀ ਗਊ ਦੇ ਜਾਏ ਤੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਵਿੱਚ ਗੋਕੇ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਘਿਓ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਨਰੋਈ ਖੁਰਾਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਗਊ ਮੂਤਰ ਅਤੇ ਗੋਹਾ ਵੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਚੌਂਕੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ ਲਈ ਵਡਮੁੱਲੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਰੂੜੀ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਹੀ ਗੋਹੇ ਕੂੜੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਯੋਗ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਭਾਗੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੇੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸੋ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਗਊ ਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਵਪਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਸਲ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗਊਹੱਤਿਆ ਪਿਛੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਫੇੜ ਪਾਉਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਪਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਗਊ ਮਾਸ ਮਹਿੰਗਾ ਵਿਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਬੂਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਮਰੀ ਗਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਾਹੁਣੀ ਚਾਹੀ, ਸਗੋਂ ਵਪਾਰਕ ਲਾਭ ਲਈ, ਜਿਉਂਦੀ ਗਾਂ ਨੂੰ ਤੜਪਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚਲੇ ਵੱਛੇ ਵੱਛੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਖੱਲ ਵਰਤੀ। ਗਊ ਦੇ ਹੱਡ ਵੇਚ ਕੇ ਉਸਨੇ ਧਨ ਕਮਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਵਲੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ, ਗਊਹੱਤਿਆ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ।

29 ਮਾਰਚ 1849, ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗੀ। ਦੂਜੀ ਹਿੰਦ-ਪੰਜਾਬ ਜੰਗ ਹਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਰਤਰਫ਼ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਾ ਲਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਬੁਝਦੇ

ਵੀ, ਵੱਸ ਨਾ ਚੱਲਦਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਲਾਕ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪਾੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ :—ਹਿੰਦੂ–ਸਿੱਖ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਖਰੇ ਕਰਨ ਦਾ। ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਬੋਰਡ ਦੀ, 5 ਮਈ 1849 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਅਨੁਸਾਰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਗਊ–ਮਾਸ ਖਾਣ ਅਤੇ ਗਊ ਬਧ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਭਗਤ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣਗੇ; ਗਊ–ਮਾਸ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਮ ਦੁਕਾਨਾਂ ਪਾਕੇ, ਵੇਚਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ; ਨਾਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਗ–ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਕੇ, ਸ਼ਰੇ ਆਮ ਵੇਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵਨਾ ਹਿੰਦੂ–ਸਿੱਖ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ।

ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਗੋਂਗਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਝਾੜੀ ਗਈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਿੱਲੀ ਥੈਲਿਓਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲੀ ਕਿ 20 ਮਈ, 1849 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਗੁਆਂਢੀ ਦਾ ਧਰਮ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਇਸਾਈ ਮਜ਼ਬਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਤਾਂ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ, ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਕੱਛਾਂ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਇਸਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਪਾੜਨ ਦੀ, ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਸਮਝਿਆ।

ਉਕਤ ਆਦੇਸ਼ ਤਾਂ, ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਨੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਲਾਂ ਸਨ :

(ੳ) ਗਊਆਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ਿਬ੍ਹਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

(ਅ) ਸ਼ਰੇਆਮ ਗਊ-ਮਾਸ ਵੇਚਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਨਜ਼ਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਡਿੱਗਾ, ਪਰ ਅਜੇ ਬਚਾਅ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਪਰ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਬੁਚੜਖਾਨਾ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਐਮ. ਸੀ. ਸਾਂਡਰਸ ਨੇ ਬੁਚੜ ਖਾਨਾ ਨਾ

ਖੁਲ੍ਹਣਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੇ ਤੱਤਕਾਲ, ਰਾਏ ਤਖ਼ਤ ਮੱਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੱਦੇ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਚੱੜਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਹਾਂ ਕਾਹਦੀ ਸੀ, ਪਤਵੰਤੇ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਕੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਸਾਂਡਰਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਕੇ, ਲਹੌਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ, ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ, ਬੁਚੱੜਖਾਨਾ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲ ਗਈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਊ ਬਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਗਊ ਮਾਸ ਵਿਕਣ ਲੱਗਾ, ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿੱਕ ਪੈਣ ਲੱਗਾ; ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਲਗਭਗ ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਆਟੇ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਵਪਾਰੀ ਘੱਟ ਸਨ। ਹਾਂ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਮਿਸਤਰੀ, ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਲੁਹਾਰ ਆ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਅਰੋੜੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਊਕਸ਼ੀ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲਣ ਨਾਲ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਗਊ ਘਾਤ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਿਆ। ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ ਹਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ

ਰਿੱਝਣ, ਪੱਕਣ ਤੇ ਖਾਧਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਲੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਕੁਝ ਨਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਨਾ ਰਹੇ।

ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਊਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਘਿਉ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਵੱਛਿਆ ਤੇ ਵਹਿੜਕਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਬਲਦ ਘਟਾਉਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਸਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੱਚੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਪਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪਰਸਾਰ ਲਈ ਲੰਡਨ ਦੀ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਜੰਟ ਲੰਡਨੋਂ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਗਾਵਾਂ, ਵੱਛੀਆਂ, ਵੱਛਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ, ਚੰਗਾ ਮੁੱਲ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ। ਵਪਾਰੀ ਤਾਂ ਲਾਭ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜ ਬਣ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਕਰ ਲਈ; ਕਸਾਈਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਉੱਤਮ ਨਸਲ ਦੇ, ਨਰੋਏ ਵੱਛੀਆਂ-ਵੱਛੇ, ਕਤਲ ਕਰਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹ ਖੂਬ ਹੱਥ ਰੰਗਣ ਲੱਗੇ।

ਗਊ ਅਤੇ ਗਊ ਦੇ ਜਾਇਆਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੱਤਿਆ ਨੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਧਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਿਸ ਅੱਗੇ ਕਰਨ। ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਜਗੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਿਰਵੀ ਧਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕੀ ਕਦਰ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਾਂ ਹਾਕਮ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ

ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ, ਆਕਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੀਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਾਸਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਭੇਟਾ ਨਾਲ ਸੀ । ਸੋ ਮਹੰਤ ਵੀ ਚੁਪਚਾਪ ਐਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਮੁਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਪੀੜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵਤਨੋਂ ਬੇਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦਿਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, 1850 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਿਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵੀ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੋਂਇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾ ਢੁੱਕਾ ਸੀ। 18 ਮਾਰਚ 1853 ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 19 ਅਪ੍ਰੈਲ 1854 ਨੂੰ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਐਲਵਰਡ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਕੌਣ ਮਾਰਦਾ ?

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬੋਲ-ਬੁਲਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੱਥੋ-ਪਾਈ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ

ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜਿਆ ਫੁਟ ਦਾ ਬੀਜ, ਗਊ ਦੀ ਰੱਤ ਨਾਲ ਸਿੰਜੀ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਬੂਟੇ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕੋਰਟਾਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਮੁਕੱਦਮੇ ਇੰਜ ਸਨ :

1. 20 ਮਈ 1849 ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਮੁਕੱਦਮਾ।

2. 7 ਮਈ 1859 ਨੂੰ ਐਡ. ਕਪੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਕੇ, ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਗਊ ਮਾਸ ਵੇਚਦਾ ਮੁਲਜ਼ਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

3. 28 ਮਈ, 1863 ਈ: ਨੂੰ, ਮੇਜਰ ਮਰਸਰ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ, ਉਸ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਫੜੇ ਗਏ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ, ਗਊ-ਮਾਸ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

4. ਨਵੰਬਰ 1864 ਈ: ਵਿੱਚ ਡੀ. ਮੈਕਨਬ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਕੇਸ ਮਈ, 1853 ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਉਤੇ ਕੇਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਗਊ ਮਾਸ ਵੇਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਸ ਦੋ ਆਨਰੇਰੀ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਦੂਸਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹੋ ਕੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਜ਼ੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ

ਮਾਸ ਵੇਚਣ ਵਿਰੁਧ, ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਸਾਈਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮੱਚ ਗਈ। ਗਊ-ਮਾਸ ਸ਼ਰੇ ਆਮ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਅਉਣ ਲੱਗਾ। ਕੋਟ ਕਚਿਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੇਸ ਦਰਜ ਹੋਏ—ਕਿਉਂਕਿ ਫੈਸਲੇ ਸਭ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਪਤਾ ਹੀ ਸਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਲੀ, ਵਸਾਖੀ, ਦਿਵਾਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਊ ਘਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਧਦੀ ਵਿਕਰੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1869 ਈ: ਵਿੱਚ, ਡੰਗਰ ਦੇ ਹਰ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਅਠ ਆਨੇ ਟੈਕਸ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ, ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਵੀ ਵਧ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ, ਐਮ. ਐਮ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

"ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਿੱਚ ਭੱਦੇ-ਪਨ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੀ ਜੋ ਕਿ ਲਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲੋ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।"

—ਕੂਕਾਜ਼

1871 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਤਨਾਅ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਬੁਚੱੜਖਾਨਾ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾ

ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਬਾਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬੁਚੱੜਖਾਨਾ ਖੁਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਕਾਂ ਇੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਪੰਛੀ ਉਡਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਜਾਂ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਦੇ ਛਿਛਰੇ, ਬੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੋਂ ਉਡਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਕਰਮਾ ਜਾਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀਆਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕਲਸਾਂ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨੋਚਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਏ ਸਿੱਖ ਉਡਾਉਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਵੀ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਮਾ ਨਿਤਰਦਾ ਤੇ ਗਊ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਉਂਦਾ। ਮਹੰਤਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਪੂਜਾ ਦੇ ਧਾਨ ਨੇ ਬੁਧੀ ਹੀ ਮਲੀਨ ਕਰ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ,

"ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਭਾਈ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਪੇਟ ਪਾਲੂ ਪੁਜਾਰੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਅਰਦਾਸੀਏ, ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੁਰਜ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਨਿਹੰਗ ਸੁਖ-ਨਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ, ਲਹਿੰਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਨ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਨਿਹੰਗ ਇਕੜੇ ਦੁਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਕੜੇ ਕਹਿ ਕੇ ਬੋਲ ਬੁਲਾਰਾ ਤੇ ਬਕਾਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਬੁਚੱੜਾ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਵਣ ਲਈ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ।"

—ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਇਕ ਸਨ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਦੇ ਸੇਵਕ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਇੱਕ ਹੱਡੀ ਤੱਕੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਛਾਨਣੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਹੱਡੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਦੀ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੁਚੱੜਖਾਨਿਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਂਦੀ; ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੋਖਾ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ, ਦੰਗਾ ਫਸਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਬਦਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜਾ ਹੋਈ। ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਆਂ ਉਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭੜਕਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 8 ਮਈ **1871** ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਅਮਨ ਚੈਨ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਬੋਲ ਬੁਲਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤਿੰਨ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੱਟੇ ਗਏ; ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ; ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਭੀੜ ਜੁੜ ਗਈ। ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਵੱਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਭੀੜ ਨੂੰ ਤਿਤਰ ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਲਈ

ਐਸ. ਪੀ. ਟਰਟਨ ਸਮਿਥ ਆਪ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਇੱਟਾਂ ਰੋੜਿਆਂ ਦੀ ਰੁਕਦੀ ਰੁਕਦੀ ਵਾਛੜ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਲਿਹਾਜ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ, 9 ਮਈ ਨੂੰ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਰਸਮੀ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋਏ: ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ, ਅਮਨ ਚੈਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਬੱਸ।

ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ, 9 ਮਈ ਨੂੰ ਹੀ, 22 ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ, ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੰਗੇ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਡੀ. ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤਾਂ ਗੋਂਗਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੂਣ-ਸੈਣ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵੀ ਦੁਖੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਅਸੁਖਾਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਡਬਲਿਊ ਡੀ. ਡੇਵਿਸ ਨੇ 22 ਮਈ 1871 ਈ: ਨੂੰ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੰਗਾਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਏਜੰਡਾ, ਬੁਚੱੜਖਾਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਮੈਂਬਰ ਤਣਾਅ ਘਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਬੁਚੱੜਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਡੇਵਿਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ ਸੀ! ਉਸਨੇ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਤਕਰੀਰ ਝਾੜੀ; ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਤੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮਤਾ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਮਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਜਾ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁੱਕਾ ਦੇਂਦੇ, "ਚਲੋ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ।"

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਠ ਧਰਮੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਰੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਕੀ ਕਰਨ ?

ਮਿਸਤਰੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਕੇਸ਼ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰ. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ ਹੁਰੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ,

"ਵੇਖਿਆ ! ਖਿੱਲਾ ਕੀ ਕਾਰੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ?"

"ਪਤਾ ਹੈ, ਗਊ-ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਛੁਰੀ ਚੱਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

"ਫਿਰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

"ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ, ਲੂਣ ਤੇਲ ਲੱਕੜੀਆਂ, ਇਹੋ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੱਕੜੀਆਂ, ਦੇ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।" ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਛੱਡੋ ਬਾਬਾ ਜੀ, ਸਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਹੁਕਮ ਕਰੋਗੇ ਮੈਂ ਸੱਜ ਵਿਆਹੀ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਉਹ ਪੰਥਕ ਡਾਕ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮੇਲਣ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪੇਕੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ, ਸੰਤ ਬੀਹਲਾ ਸਿੰਘ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਰ੍ਹਾਣਾ ਆਦਿ ਸੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ,

"ਇਹਨਾਂ ਤੁਰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਪਊ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਗਊ-ਕਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

"ਭਾਊ ਸੋਧ ਤਾਂ ਦਈਏ, ਪਰ ਚੀਨੀ ਵਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਕੌਣ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਊ," ਤੇ ਗੱਲ ਠੱਪੀ ਗਈ।"

ਉਦੋਂ ਹੀ ਨਿਮਾਣੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਰਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਹਰ ਸਾਲ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਕੋਰੇ ਭਾਂਡੇ ਖਰੀਦਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਚਾਟੀਆਂ, ਘੜੇ, ਸੁਰਾਹੀਆਂ, ਮੱਘੇ, ਕੁੱਜੇ, ਕੁੱਜੀਆਂ

ਕੁਝ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦਣ। ਭਾਂਡੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘੁਮਿਆਰ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵੱਟਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਂਡੇ ਪੱਕਾ ਕੇ, ਜੋੜ ਕੇ, ਰੱਖ ਲੈਣੇ। ਪਰ 1871 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਲੋਕਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਘਰ ਪਏ ਭਾਂਡੇ ਹੀ ਵਰਤ ਕੇ ਡੰਗ ਟਪਾ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੋਰਾ ਭਾਂਡਾ ਨਾ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਚਾਰੇ ਘੁਮਿਆਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਉਂਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਸਜ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮ-ਮਜ਼ਬ ਬੁਚੱੜਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਕਸੇਰਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟੇ–ਭੱਜੇ, ਪਿੱਤਲ–ਤਾਂਬੇ–ਸਿਲਵਰ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਬਦਲੇ ਨਵੇਂ ਭਾਂਡੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੌਹੀਨ ਮੰਨਿਆਂ।

ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਡੇਵਿਸ ਕੋਲ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪਹੁੰਚੀ। ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਪਸੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਮੀਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਵਿੱਖਤ ਵਿੱਚ ਭੰਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਸੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਖ਼ਰੀਦੇਗਾ ਕੀ? ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਾ ਵਿਕੇਗਾ ਕੀ? ਉਹ ਹੋਰ ਸੋਦਾ ਕਿਉਂ ਲਿਆਏਗਾ? ਇਸ ਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪੈਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਸ ਲੱਖ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿਕਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖ਼ੈਰ! ਕਮਿਸਨਰ ਨੇ ਹਰਚਰਨ ਦਾਸ, ਗਿਆਨੀ ਪਰਦੂਮਨ ਸਿੰਘ, ਖਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ

ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

3 ਜੂਨ, 1871 ਨੂੰ ਉਸਨੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਮਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭਾਸ਼ਣ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਗਊ-ਕਸ਼ੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਕੜਵਾਹਟ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਫਸਾਦਾਂ ਤੇ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਗਊ ਬਧ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਹੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ; ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਪਣਾ ਰਸੂਖ ਵਰਤਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਾਂ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਸਭ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ; ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੱਫ਼ੀਆਂ ਵੀ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕੜਵਾਹਟ ਘਟੇਗੀ।

ਹਾਲਤ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਸ ਵੇਚਣੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਸਜਾ ਦੇਂਦੀ ਤਾਂ ਉਤਲੀ ਅਦਾਲਤ ਉਸਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਸਭ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਅਧੀਨ ਹੀ ਤਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕੋ

ਹਥਿਆਰ ਬਚਿਆ ਸੀ ਕਿ,

ਇਤੁ ਮਰਗਿ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ।
ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ।

ਇਹ ਮਾਰਗ ਤਾਂ ਸਿਰ ਲੱਥ ਸੂਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ, ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਦਰ ਉਛਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿਰੋਂ ਪਾਣੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਧਰਮ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪੀੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਲੀਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਵਾਂ ਇੱਲਾਂ ਨੇ, ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਘਰ ਇਕੱਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੀ ਪਿੰਡ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਤੀਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਲੇਟੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ? ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ ਉਹ ਸੌਂ ਗਏ।

ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕੀਤਾ, ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਗ੍ਰਦੰਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਕਾਂ ਆਈਆਂ,

ਯਹੀ ਆਸ ਪੂਰਨ ਕਰਹੁ ਤੁਮ ਹਮਾਰੀ।
ਮਿਟੈ ਕਸਟ ਗਊਅਨ ਛੁਟੈ ਖੇਦ ਭਾਰੀ।

ਪਾਠ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ

ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸੁਖ ਚੈਨ ਤਾਂ ਗਊਹੱਤਿਆ ਕਾਰਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੇ ਦੁਖ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਯਹੀ ਦੇਹ ਆਗਿਆ ਤੁਰਕਨ ਗਹਿ ਖਪਾਊ ।
ਗਊ ਘਾਤ ਕਾ ਦੋਖ ਜਗ ਸਿਉਂ ਮਿਟਾਊਂ ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਾਧ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਮਹੌਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜ ਪੈਂਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦਸਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਰੋ ਜਾਂ ਮਰੋ ਤੱਕ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਰਵ ਸੰਤ, ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਾਰਲੀ, ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਭਾਟੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਮੌੜ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲੋਪੋਕੀ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਬਲਾਕਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ, ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਰ੍ਹਾਣਾ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਠੱਟਾ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰਜ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਰੋਕਣਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਵਿਧਵਾ ਮਾਤਾ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਮੌੜ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਜ ਵਿਆਹੀ ਨਾਰ ਵੀ ਛਡ ਕੇ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਮੁਕਲਾਵਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ, ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸੱਦ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਸਿੰਘਾ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਈ, ਆਪਣੀ ਪਦਮਨੀ ਨਾਰ ਜਾਂ ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਆਈ ਨਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ

ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਸ ਜੂਨ 1871 ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ, ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਘਰ ਜੁੜ ਬੈਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਨਿੱਖੜ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਚੰਗੇਰ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ,

"ਸਿੰਘੋ ! ਸਹੀਦੀਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੋ, ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ, ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਹਿਰਾ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਅਲੋਪ ਰਹੋਗੇ।"

ਉਹ ਅਭੜਵਾਹੇ ਉੱਠੇ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਨੇ ਕੰਮ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਰਦ ਹਸਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਸਭ ਨੂੰ ਲਾਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਾਲਾ ਬੁਚੱੜਖਾਨਾ ਮਿਥਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਗਤਕੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਸੋਚਿਅ ਜੇ ਬੁਚੱੜਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਂਤੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥ ਵਿਖਾਉਣਗੇ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, 11 ਜੂਨ 1871 ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਜੱਟ ਲੋਪੋਕੀ, ਘਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣ

ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਫ਼ਾ ਜੰਗ ਲੈ ਲਏ। ਉਹ 12 ਜੂਨ 1871, ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਵੇਲੇ, ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵਾਲੇ ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕੇ, ਬੁਚੱੜਾਂ ਦੇ ਜਾਗਣ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਏ।

13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਈ। ਸੰਤ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪੜਪੋਤਰੇ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 14 ਜੂਨ, ਜੇਠ ਸੁਧੀ ਪੂਰਨ-ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਿ ਵਿਖੇ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ,

"ਗਊ-ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੋ। ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸ ਕਰੋ। ਮਹਾਂ ਮਲੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੋ। ਆਪਣੇ ਸੰਤ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੋ। ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੋਵੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਹਿਰੇ ਬਖ਼ਸ਼ੋ, ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼ੋ।"

ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਗ ਦਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਜ਼ਰੂਰ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਰਾਤੀਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਹਿਰ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਣਗੇ, ਉਹ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਆਂਢੀ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਘਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਸਾਧ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ।

ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ,

"ਸਮੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇਹ ਬੀਰ ਬਾਂਕੇ,
ਹਰ ਕੀ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਾਇ ਕਰਕੇ।
ਪੱਲੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਅਰਦਾਸ ਸੋਧੀ,
ਚਰਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲਾਇ ਕਰਕੇ।
ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਰੱਛਿਆ ਕਰੀਂ ਸਾਡੀ,
ਔਗਣ ਅਸਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਭੁਲਾਇ ਕਰਕੇ।
ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼ੀਂ,
ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਇ ਕਰਕੇ।
ਸੌਹੇ ਮੱਥੇ ਮਰੀਏ ਜੇ ਕਰ ਮੌਤ ਆਵੇ,
ਜ਼ਾਲਮ ਪਾਪੀਆਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇ ਕਰਕੇ।
ਬੁਚੱੜ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘਾ,
ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਇ ਕਰਕੇ।

—ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ

ਬੁਚੱੜਖਾਨੇ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ 9 ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਉਸਨੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਕਤਲਗਾਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਵਹਿਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗਊਆਂ ਦੀ ਰੱਤ ਬਾਹਰ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਕਮਾਈ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਜੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਥੱਲੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਸੌ ਕੁ, ਲਾਖੀ, ਗੋਰੀ ਜਾਂ ਡੱਬ-ਖੜੱਬੀ ਗਾਂ ਖੜੀ ਸੀ ਜਾਂ ਵੱਛੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹਿਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਗਊਆਂ ਰਿੰਗੀਆਂ, ਵੱਛੇ ਚੂੰਗੀਆਂ ਭਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਸਾਈ ਰੌਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਗ ਪਏ; ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਆ ਪਏ ! ਸਿੱਖ ਆ ਪਏ ! ਅਤੇ ਜੋ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਲੈ ਕੇ, ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲ ਵਧੇ। ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਏ ਅਤੇ ਪੈਂਤੜੇ ਬੰਨ ਲਏ। ਹਥਿਆਰ ਬਧ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੀ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਸਫ਼ਾਜੰਗਾਂ ਨਾਲ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਵਧ ਕਰਾਰੇ ਫੱਟ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਵਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਹਿਰੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਜੈ ਕਾਰਿਆਂ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖਣਕਾਰ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੋਏ ਹਮਲੇ, ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਕਸਾਈਆਂ ਨੇ, ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੰਘ ਹਥਿਆਰ ਵਾਹੁੰਦੇ, ਗਊਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵਢਦੇ, ਗਊਆਂ ਹਿੱਕ ਕੇ ਦਰਵਾਜਿਓ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ, ਗਊਆਂ ਹਿੱਕ ਕੇ, ਭਗਤਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਪ ਉਹ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਛਿਟਾਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਲਈ, ਮੀਲ ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਭੱਠੇ ਕੋਲ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੂਹ ਅਤੇ ਕੁੱਪ ਸੀ, ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਸਤਰ ਬਦਲੇ; ਹਥਿਆਰ ਲੁਕਾਏ,— ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਫ਼ਾ ਜੰਗ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ—ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ ; ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਫ਼ਤਹਿ ਬਖਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ; ਉਸਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾਂ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪਏ।

ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਸੰਭਾਲੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੀਰਾ, ਜਿਉਣ, ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਅਮਾਮੀ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਕਸਾਈ, ਕਰਮਦੀਨ, ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਖੀਵਾ ਕਰਾਰੇ ਫੱਟ ਲਗਣ ਕਾਰਨ ਹਾਏ, ਹਾਏ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

15 ਜੂਨ 1871, ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੱਕ ਬੁੱਚੜ-ਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ-ਦਿੱਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਤਾਂ ਸੂਰਮਾ ਨਿਤਰਿਆ! ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਹਿਮ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕਸਾਈ ਹਮ-ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਗਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਬਖਾਂਧ ਵਧਾਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਅ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ! ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਸਾਈ ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ।

ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਹਾਦਤ

ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਸੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ। 3 ਜੂਨ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੁਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਪਰ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਫੜੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੋਅਬ-ਦਾਬ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਫੜਕੇ ਸਜਾਵਾਂ ਦੁਆਉਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ; ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਕੰਜੇ ਕੱਸੇ; ਕਸੂਰਵਾਰ ਫੜਨ ਲਈ, ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਸ਼ਕ ਦੀ ਬਿਨਾ ਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾ ਘਟੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਇਹ ਕਤਲ ਕੇਸ 24 ਜੂਨ 1871 ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਤਰ,

ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਜਸੂਸੀ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਐਸ. ਪੀ. ਸੀ। ਉਸ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਕੇ, ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਏ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸੱਕੇ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਿਮ ਤੇ ਡਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪੂਰਾ ਅਮਲਾ ਫੈਲਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਫਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ, ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਡੋਗਰ ਮਲ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜਨ ਤੇ ਮਈਆ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਸਾਰਜੈਂਟ ਅਤੇ 8 ਸਿਪਾਹੀ ਉਸਦੇ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਕ ਮਕਾਨ ਲੈ ਕੇ, ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਛਾਨਬੀਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਉਸਨੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਨੇ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਮਦਦ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ।

ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਵਿੱਸ ਘੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਵੇਲਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਸਜਾਵਾਂ ਦੁਆਏ, ਹਮ-ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵੇ, ਇਨਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰੇ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਖੱਟੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਕੀ ਵਰਤੀ। ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰਾਬੀ–

ਕਬਾਬੀ, ਚਰਿੱਤਰਹੀਨ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਫਿਰਨ ਕਿ ਕਾਤਲ ਉਹ ਹੀ ਸਨ। ਖ਼ਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਤਿੜ ਕੇ ਅਸਲੀ ਕਾਤਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੇਖ਼ੀ ਮਾਰਨਗੇ ਅਤੇ ਬਕ ਪੈਣਗੇ। ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ।

ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੱਦੇ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਧਮਕਾਇਆ, ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦਾ ਚੋਗਾ ਵੀ ਪਾਇਆ ਪਰ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਮੰਗਵਾਇਆ; ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਿਆ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ। ਉਸਨੂੰ 10 ਜੂਨ 1871, ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੀ, ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੇ ਪੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਭਾਟੜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਗੇੜੇ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਸੂਈ ਓਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਉਨੀਂਦਰੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਤ ਆ ਗਈ ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਉਸਦਾ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ ਤੇ ਸੱਚ ਅਰਥਹੀਨ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ ਜਦੋਂ 3 ਜੁਲਾਈ 1871 ਨੂੰ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕਦੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕਤਲ ਉਸਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੱਚ ਬੋਲਿਆ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹੀਏ ਬਦਮਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਜਦ ਕੁਟਾਪਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸੀ; 7 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਦਾਮਾਫ ਗੁਆਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਹੋਰ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੇਠ ਜੈ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਮਤ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਸਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਇਦਾਮਾਫ ਗੁਆਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਤਫਤੀਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ. ਸੀ., ਨੂੰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਪਰ ਕਾਰਵਾਈ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਤਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਿੰਨ ਵਾਇਦਾ ਮਾਫ ਗੁਆਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੇਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਵੀ ਸਨ, ਫੜ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਸਭ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ; ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢ ਕੇ, 20 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਨੇ, 12 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ : ਸੰਤ ਰਾਮ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ, ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ਜੀ, ਮੂਲਾ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਈਆ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਟੇਕਾ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉਤੇ 21 ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਬਾਕਾਇਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗੁਆਹ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ; ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾ ਕੇ, ਬੁੱਚੜ ਕਤਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਤੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਆਹੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ 25 ਜੁਲਾਈ 1871 ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਮੁਕੰਬਲ ਕਰਕੇ, ਫਾਈਲ ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀ । ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸਦੀਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਸਨ ਜੱਜ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸੱਕਣ।

ਡੀ. ਸੀ., ਐਸ. ਪੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ; ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਲ ਕੇ, ਪੂਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ, ਸਜਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

ਮਿਸਟਰ ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ । ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਗਿੱਠ ਉੱਚਾ ਤੁਰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼, ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਝੂਠੀਆਂ ਗੁਆਹੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੋਏ ਅਨਿਆਂ-ਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਕਾਰਨ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਘਰੀਂ ਤਾਂ ਸੱਥਰ ਵਿਛੇ ਪਏ ਸਨ ।

ਧਰਮੀ ਸੂਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਸਨ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਕਾਰਨ, 15 ਜੁਲਾਈ 1871 ਨੂੰ ਪਿੱਛਲਰਾਤ ਰਾਏ ਕੋਟ ਬੁੱਚੜ ਕੱਤਲ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਕਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫੜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਆਹੀ ਦੇਣ ਲਈ, ਬੱਸੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਨ।

ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ, ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ, ਇਕ ਦਿਨ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਸਲੀ ਕਸੂਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ-ਨਿਵਾਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ, ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਰੇ ਸਾਰੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ,

"ਦੀਨਾ ਬੰਧੂ, ਸਾਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਗਊ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਮਾਰੀ ਦਿਆਂ ਅੱਕ ਚੱਬਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਲੌ!"

"ਭਾਈ ਗਊਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵੱਢ ਕੇ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ,"

"ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼!"

"ਜਾਓ! ਜਿਹੜੀ ਖੇਤੀ ਤੁਸਾਂ ਬੀਜੀ ਸੀ, ਆਪ ਹੀ ਵੱਢੋ। ਉਸਦਾ ਬੋਲ੍ਹ ਵੀ ਆਪੇ ਚੁੱਕੋ।"

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਬਚਨ ਕੀਤਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਰਨ ਬੰਦਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਮਰ ਕੱਸੇ ਕੀਤੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕਾਬਲ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਰ੍ਹਾਣਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ। ਸਭ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸੱਤੇ ਘਮਾਘਮ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਜਾ ਫ਼ਤਹਿ ਗਜਾਈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਗਲ ਵਿੱਚ ਮਾਲਾ, ਸਿਧੇ ਦਸਤਾਰੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਾਣੇ ਵਾਲੇ, ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਧ, ਉੱਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਏ ਹਨ। ਜੱਜ ਨੇ ਚਲਦੀ ਕਲਮ ਰੋਕ ਕੇ, ਸੁਆਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਆਏ ਹਨ ਕਿ :

1. ਕੂਕਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ।
2. ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਨਹੀਂ।
3. ਉਹ ਗਊ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਰਾਖਾ ਹੈ।
4. ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਅਤੇ
5. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ, ਕਚਹਿਰੀ, ਨਿਆਂ ਸਭ ਝੂਠੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਉਹਨਾਂ

ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ 12 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੱਜ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲਾਂ ਪਾ ਬੈਠਾ; ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਬਿੱਟ ਬਿੱਟ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਕ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਹੂ ਲਿਬੜੇ ਕੱਪੜੇ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਹੋਏ ਵਾਕਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਜੱਜ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਵਿਚਾਰਾ ਕ੍ਰਿਸਟੀ, ਉਸਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਈ, ਉਹ ਛਿੱਥਾ ਜਿਹਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ? ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਉਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲਿਸ, ਕਰਨਲ ਬੇਲੀ ਨੇ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦਾ ਮੁਜ਼ਰਮ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ, 1 ਅਗਸਤ 1871, ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

2 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੀ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗੁਆਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਝੂਠਾ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਚੜ ਬਧ ਸਮੇਂ, ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

2 ਅਗਸਤ ਤੋਂ 7 ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕੇਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ–ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਬੀਲ੍ਹਾ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, (ਬਾਬੇ) ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ–ਦਫਾ 302 ਅਧੀਨ ਚਲਾਨ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਬਲਾਕਾ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲੋਪੋਕੀ ਅਤੇ

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਚਲਾਨ ਦਫਾ 109 ਅਤੇ 302 ਲਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਰ੍ਹਾਣਾ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਗੌੜੇ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, 12 ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਜੱਜ ਨੇ 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਹੀਆ ਅਤੇ ਸੇਠ ਜੈ ਰਾਮ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗੁਆਹੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੇ ਇਆਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਬਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਈਏ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਹੀਏ ਤੇ ਇੱਜਤ-ਹਤੱਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਅਹੀਏ ਨੂੰ, 17 ਅਕਤੂਬਰ 1872 ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜਾ ਹੋ ਗਈ। ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਕੇਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ (ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਡਵੀਜ਼ਨ, ਡਬਲਿਊ. ਜੀ. ਡੇਵਿਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਡੇਵਿਸ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਤੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਆਖ਼ਰੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਕੋਈ 20 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਹਮਲਾ 11 ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲੋਪੋਕੀ ਦੇ ਘਰੋਂ, ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ

ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਕੇ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ, ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸੰਤਰੀ ਦੇ ਰੋਕਣ ਕਾਰਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ। ਤੀਜਾ ਅਸਫਲ ਹਮਲਾ 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੜਾਈ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

14 ਜੂਨ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਵੇਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ। ਉਹ ਤਪੋਬਨ ਗਏ ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਕਦੀ ਰੁਕਦੇ, ਕਦੀ ਤੁਰਦੇ, ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰ ਪੁੱਟੇ, ਕੋਲ ਦੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਠੇ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਲੁਕਾਏ। ਉਹ ਦਸ ਜਣੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਇੱਕ ਚਬੂਤਰੇ ਉੱਤੋਂ ਅੰਦਰ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਾ ਕਰਕੇ ਐਧਰ ਓਧਰ ਨੱਸ ਗਏ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਅਨੁਸਾਰ ਭੱਜਣ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤੂੜੀ ਦੇ ਕੁੱਪ ਕੋਲ, ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਫਾਜੰਗ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਗਏ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਬੇਦਾ, ਮੁਖ਼ਬਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਲਾਬੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ, ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਬੇਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗੁਆਹੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜਿਆ, ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਸੀ। ਗੁਲਾਬੂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਬਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਰਿਬੈਲਜ਼ ਅਗੇਨਸਟ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੂਲ (Rebels Against the British Rule) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਕਤਰ ਵੱਲੋਂ; ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਕਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ, 20 ਜੁਲਾਈ 1871 ਦੇ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਡਿਸਪੈਚ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆ, ਪੰਨਾ 128 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸਿਪਾਹੀ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਕਸੂਰ ਵਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਧਰਮੀ ਸੂਰਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤਰਖਾਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਜੱਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ,

"ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੰਬਰ 5 ਨੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ, ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਰਮ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸਫਾਜੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪੈਨਲ ਕੋਡ ਦੀ ਧਾਰਾ 302 ਅਧੀਨ, ਕਾਬਲੇ ਸਜਾ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ, ਚੀਫ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਸਜਾ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ

ਉੱਤੇ, ਇਸ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।"

ਸਹੀ—
(ਡਬਲਿਯੂ. ਜੀ. ਡੇਵਿਸ)
ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ

ਇਸ ਕੇਸ ਦੇ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ, ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਲ ਮਕੰਦ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਗੁਲਾਬ ਕਾਦਰ ਅਸੈਸਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹਾਮੀ ਭਰਵਾਈ।

ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ਾਈਲ, ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। 9 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਕੈਂਪਬੈੱਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਕੇ, ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰੱਖਿਆ। 11 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਜਸਟਿਸ ਸੀ. ਆਰ. ਲਿੰਡਸੇ, ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਚਹੁੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ, 15 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਚਹੁੰ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ ਪੁੱਛੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ,

(ੳ) ਉਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਗੇ।

(ਅ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰੱਸਾ, ਗਊ ਦੀ ਤੰਦੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(ੲ) ਕੋਈ ਜੱਲਾਦ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕੇ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਵੇ; ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਝੂਟਣਗੇ।

ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

ਤੇਰੀ ਸਰਣਿ ਮੇਰੇ ਦੀਨ ਦਇਆਲਾ ।
ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਮੇਰੇ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ ।

ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ, ਰਾਮ ਬਾਗ ਕੋਲ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰੇਆਮ ਇੱਕ ਬੋੜ੍ਹ ਨਾਲ ਫਾਹੇ ਲਾਏ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੇਜਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ,

ਮਰਣ ਮੁਣਸਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ
ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਨਿ ਪਰਵਾਣੋ।
ਸੂਰੇ ਸੇਈ ਆਗੈ ਆਖੀਅਹਿ
ਦਰਗਾਹ ਪਾਵਹਿ ਸਾਚੀ ਮਾਣੋ।

ਅਤੇ

ਕਬੀਰ ਜਿਸ ਮਰਨੇ ਤੇ ਜਗੁ ਡਰੈ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਆਨੰਦੁ।
ਮਰਨੇ ਹੀ ਤੇ ਪਾਈਐ, ਪੂਰਨੁ ਪਰਮਾਨੰਦੁ।

ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਸੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਏ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਬ੍ਹਾ ਹੋਣੋ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਗ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਦੀ ਗੰਢ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਪੀਚ ਰਹੀਂ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ,

"ਭਾਈਆ ਜੀ ! ਰਾਮ ਗਊਆਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸਿੰਗ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ । ਅਹੁ ਵੇਖੋ, ਬਾਰਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ !"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਝੂਟਾ ਲਿਆ ਅਤੇ

ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ ।
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ ।

ਹੋਰ ਤਿੰਨੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਸੰਤ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਬੀਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵੀ, ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ, ਆਪੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ, ਝੂਟਾ ਲੈ ਕੇ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ।

ਉਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਵਾਰੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਤਾ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੋਠਾ ਉਧੇੜ ਕੇ, ਕੜੀਆਂ, ਬਾਲੇ ਲਾਹ ਕੇ, ਗੱਡਾ ਭਰ ਕੇ, ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਲੱਕੜਾਂ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਚਹੁੰਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ । ਇਨਕਾਰ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ?

ਪੂਰਨ ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਗਊ-ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਰਾਖੇ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗੀਠਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਵਡਭਾਗਾ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਾਰਸ ਘਰੋ ਘਰੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ।

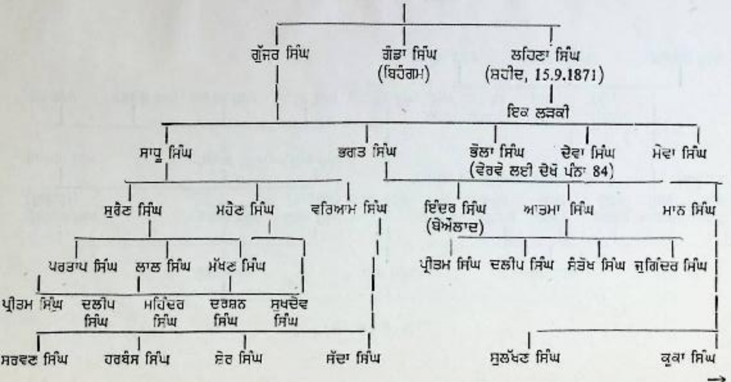
ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ ਲੋਕ

ਪ੍ਰਚਾਵਣੀ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ,

ਕਬੀਰ ਸੰਤ ਮੂਏ ਕਿਆ ਰੋਈਐ ਜੋ ਅਪੁਨੇ ਗ੍ਰਿਹਿ ਜਾਇ।
ਰੋਵਹੁ ਸਾਕਤ ਬਾਪੁਰੇ ਜੁ ਹਾਟੈ ਹਾਟ ਬਿਕਾਇ।

ਭਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੁਖੀ ਰਹੇ।

ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਬਾਬਾ ਮਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਪਿੰਡ ਪੰਨਵ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)

(ਪੰਨਾ 83 ਤੋਂ ਅੱਗੇ)

ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ

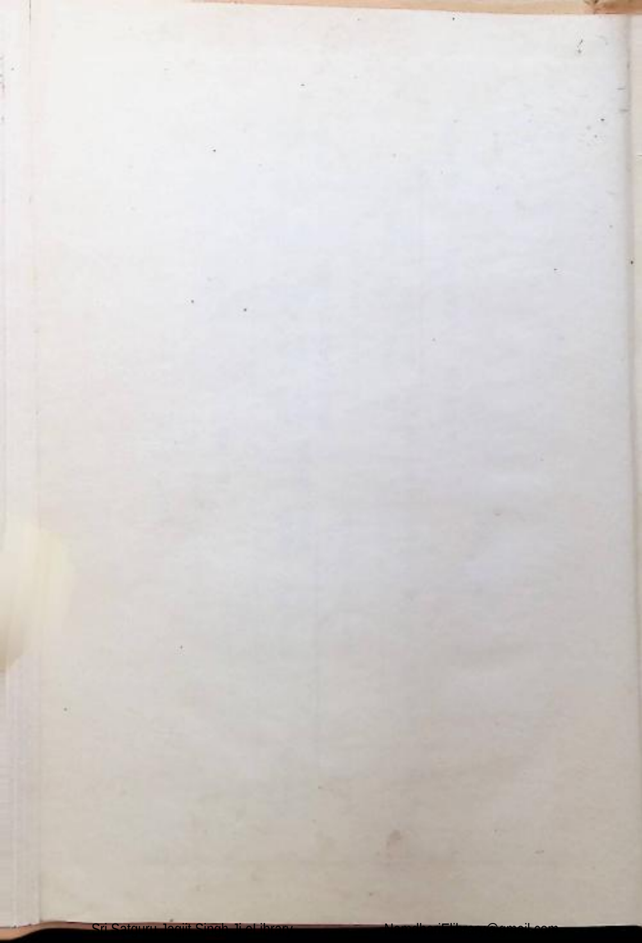
ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ (ਬਿਹੰਗਮ) ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਬਿਹੰਗਮ) ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ) ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ) ਹਰਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ) ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸਿਘ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਬੇਔਲਾਦ)

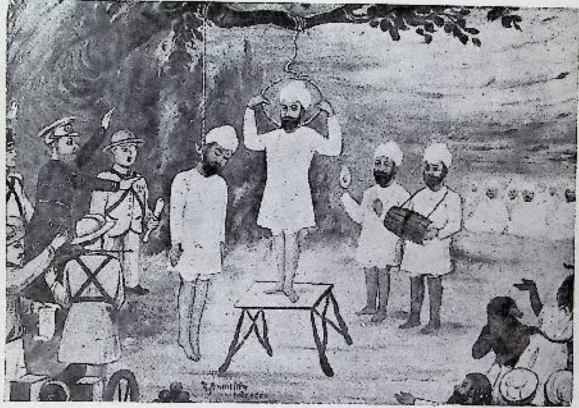
ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਚਿਆਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ

ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਚਿਤ੍ਰ ।